

УДК 371.015.31:159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/academ-ped.psych-2023-3.10>

Олена МАЛЯР

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри педагогічних наук, професійної та початкової освіти,

Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти»

malayryk@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5924-4120

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216846761>

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЯВУ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. У статті здійснено теоретично-емпіричний аналіз розвитку емоційних станів особистості молодшого школяра. Метою статті є теоретичний та емпіричний аналіз проблеми дослідження індивідуальних особливостей позитивних та негативних емоційних станів у молодших школярів. Емоційні стани дітей розглядаються як складна система розуміння своїх емоцій і почуттів, які є важливим моментом у становленні зростаючої особистості. Прояви емоційних станів виконують позитивну функцію, за допомогою них дитина вчиться пізнавати світ, надихатися на творчість, бути успішною, перебувати в безпеці.

У дітей молодшого шкільного віку переживання радості, ніжності сприяє розвитку інтересу до творчості, розумової діяльності, навичок та умінь. Емоції радості тісно пов'язані з когнітивними процесами. Виникнення та переживання радості розвивають у людини впевненість, терплячість, великодушність. Переживання дітьми таких емоційних станів, як співчуття, ніжність та радість, формує позитивне ставлення до навчального процесу та розвиває здатність дружити та допомагати іншим школярам.

Періодично діти переживають і негативні емоційні стани, які провокують негативні прояви поведінки в особистості. У частини дітей молодшого шкільного віку виявлено тенденцію до негативних емоційних проявів (нетерплячість, зарозумілість, агресивність та ін.), що свідчить про тривожність і невпевненість таких учнів та вимагає проведення з ними корекційно-розвиткової роботи.

Ключові слова: емоції, емоційні стани, радість, ніжність, співчуття, агресивність, молодший школяр.

Olena MALIAR

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Chair Pedagogical Sciences, Professional and Primary Education,

Public Higher Educational Establishment "Vinnytsia Academy of Continuing Education"

malayryk@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5924-4120

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57216846761>

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF THE MANIFESTATION OF EMOTIONAL STATES IN CHILDREN OF PRIMARY SCHOOL AGE

Abstract. The article provides a theoretical and empirical analysis of the development of emotional states of the personality of a junior student. The aim of the article is a theoretical and empirical analysis of the problem of studying the individual characteristics of positive and negative emotional states in younger students. Emotional states of children are seen as a complex system of understanding their emotions and feelings, which are important in the formation of a growing personality. Manifestations of emotional states perform a positive function, with their help the child learns to know the world, to be inspired by creativity, to be successful, to be safe.

In children of primary school age, the experience of joy, tenderness promotes the development of interest in creativity, mental activity, skills and abilities. Emotions of joy are closely related to cognitive processes. The emergence and experience of joy develop a person's confidence, patience, generosity. Children's experiences of emotional states such as compassion, tenderness and joy form a positive attitude towards the learning process and develop the ability to make friends and help other students.

Periodically, children experience negative emotional states that provoke negative behaviors in the individual. Some children of primary school age have a tendency to negative emotional manifestations (impatience, arrogance, aggression, etc.), which indicates anxiety and insecurity of such students, and requires corrective and developmental work with them.

Key words: *emotions, emotional states, joy, tenderness, compassion, aggression, primary school children.*

Постановка проблеми. Емоції людини формуються внаслідок набуття нею життєвого досвіду під впливом виховання та навчання. У процесі онтогенетичного розвитку відбувається перехід від рефлексорних емоційних реакцій до інтелектуалізації емоцій. Від емоцій залежить настрої людини, його тривалість, який характеризується емоційними станами. Емоційний стан – мінливе психічне явище і може швидко змінюватися з позитивного на негативне і навпаки. У дітей молодшого шкільного віку спостерігається переважання позитивних емоцій, які спонукають до дій, підвищують мотивацію до навчання, а негативні емоції – стрес, що супроводжується низкою проблем у поведінці.

У дітей молодшого шкільного віку розвиток емоційної сфери набуває більш довільного характеру: емоції стають структурно складнішими, глибшими та стійкішими, ніж у дошкільників. Це пов'язано передусім зі зміною провідної діяльності. Формуванню довільності емоційної регуляції сприяє передусім шкільне навчання, яке вимагає від учнів усвідомлення та виконання обов'язкових завдань, підпорядкування їм своєї активності, довільного регулювання емоцій та поведінки, вміння активно керувати увагою, слухати, запам'ятовувати, узгоджувати свої потреби з вимогами вчителя. Починаючи з молодшого шкільного віку довільна регуляція набуває вигляду саморегуляції – здатності учня підпорядковувати свої дії, емоції та поведінку соціальним нормам. Вимоги дорослого для дитини стають внутрішнім засобом, яким вона самостійно вибудовує свої стосунки з оточуючими людьми.

Метою нашої статті є теоретичний та емпіричний аналіз проблеми дослідження індивідуальних особливостей позитивних та негативних емоційних станів у молодших школярів.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Основу дослідження становили теоретичні підходи до розвитку особистості, її психічних процесів, емоційних станів, властивостей у навчально-виховній діяльності, що містяться в наукових доробках І. Беха, І. Булах, Л. Виготського, Г. Костюка, О. Леонтьєва, Ю. Приходько, О. Скрипченка та ін. Наукові психолого-педагогічні положення щодо розвитку особистості, співвід-

ношення біологічного та соціального у психіці людини розглядаються у працях Л. Виготського, Г. Костюка; генетичний підхід до дослідження емоційно-почуттєвої сфери представлений у працях В. Вілюнаса, М. Левітова, С. Максименка, О. Саннікової, О. Чебикіна, негативних психічних станів – О. Захарова, А. Прихожан, А. Співаковської та ін.; принципи системності та активних методів навчання – в роботах Н. Коломінського, Н. Пов'якель; теоретичні аспекти психокорекційної роботи розроблені П. Лушиним, О. Бондаренко та ін.

Я. Рейковський виділив три основних компоненти емоційного процесу у молодших школярів, що характеризуються як внутрішній стан, як акт регуляції та мобілізації емоційного зрушення в організмі дитини. Коли відбувається подія, яка є важливою для дитини, виникає емоційне збудження, що залежить від індивідуальних особливостей: швидкості та інтенсивності перебігу психічних, моторних і вегетативних процесів та від індивідуальних особливостей реагування дитини. Значення емоційної події для дитини (позитивне чи негативне) характеризується підтримкою або уникненням певної події та здатністю контролю емоцій залежно від події. Емоції, пов'язані зі специфічними якісними особливостями події, яка має значення для суб'єкта і може охарактеризувати зміст (чи якість) емоції. Залежно від прийняття цих компонентів емоційні реакції чи викликані емоції можуть формувати особливі форми (довільної та вольової) поведінки, що набувають специфічного характеру [4, с. 137–138].

Так, з 6 до 9 років відбувається ускладнення емоційної сфери і перехід від базових емоцій (страх, радість, гнів та ін.) до більш складних (захоплення, здивування, ревності, тривога, веселощі) і розвивається здатність довільно виявляти та контролювати перебіг емоційних станів. Розвиток здатності керувати своїми емоціями, адекватно проявляти їх формує більш стабільний емоційний фон дитини – емоційну стійкість. Тому, аналізуючи таку проблему, ми повинні зосереджуватися на вивченні позитивної модальності емоційної сфери молодшого школяра, розвитку якої сприяють прояви певних емоційних станів, таких як ніжність, радість та співчуття [6; 7].

На думку Л. Виготського, емоції з розвитком дитини не придушуються і послаблюються, а

крива розвитку емоцій йде вгору від аутистичного мислення, коли емоції грають швидше провідну роль інтелектуального процесу, до реалістичного інтелектуального процесу, точніше відбувається синтез інтелектуального та емоційного процесів [5].

Емоційну сферу молодших школярів досліджували К. Бюлер, Л. Виготський, Ф. Гудінаф, А. Запорожець, Г. Мюнстерберг, А. Прихожан, С. Рубінштейн, Л. Макадей, Н. Степанова та інші вчені. Емоційна сфера молодших школярів, згідно з їхніми дослідженнями, характеризується:

- легкою чуйністю на події, що відбуваються, і окрасою сприйняття, уяви, розумової і фізичної діяльності емоціями;

- щирістю і відвертістю вираження своїх переживань – радості, смутку, страху, задоволення або незадоволення;

- готовністю до афекту страху; в процесі навчальної діяльності дитина переживає страх як передчуття неприємностей, невдач, невпевненості у своїх силах, неможливість впоратися із завданням; школяр відчуває загрозу своєму статусу в класі, сім'ї;

- великою емоційною нестійкістю, частою зміною настроїв (на загальному тлі життєрадісності, бадьорості, веселості, безтурботності), схильністю до короткочасних і бурхливих афектів;

- емоціогенними факторами для молодших школярів є не тільки ігри і спілкування з однолітками, але і успіхи в навчанні та оцінка цих успіхів учителем і однокласниками [1].

Отже, у молодших школярів емоційні процеси стають більш контрольованими та менш імпульсивними, тому що вони пов'язані з виникненням довільної регуляції. Цей факт пов'язаний з розвитком самоконтролю, цілеспрямованості, стійкості та глибиною емоційного процесу, що у сучасній психології розглядається як показник високого рівня розвитку довільної регуляції [3].

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження здійснювалося на базі загальноосвітніх шкіл Вінницької області. Загальна вибірка дослідження становила 320 молодших школярів: з них – 103 учні 1-х класів віком від 6 до 7 років; 109 учнів 2-х класів (7–8 років); 108 учнів 3-х класів (8–9 років).

За допомогою опитувальника «Оціночна

шкала емоційних проявів дитини» (авт. Й. Шванцар), який заповнювали вчителі, визначено емоційні та поведінкові особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку.

Аналіз отриманих результатів засвідчив, що у дітей молодшого шкільного віку виявлена тенденція до переживання позитивних емоцій. Їм притаманні переважно такі емоційні прояви, як радість, ніжність, співчуття. Переживання *радості* у дітей формує ніжність та співчуття. У перших класах середній рівень (2 бали) прояву радості виявлено у 47% дітей; у другокласників такі емоції мають 46% учнів; в учнів третіх класів середній рівень прояву радості спостерігається у 43%. Часті прояви радості (3 бали) виявляють учні: перших класів (43%); других класів (45%); третіх класів (39%).

У дітей молодшого шкільного віку переживання радості сприяє розвитку інтересу до творчості, розумової діяльності, навичок та умінь. Емоції радості тісно пов'язані з когнітивними процесами. Виникнення та переживання радості розвивають у людини впевненість, терплячість, великодушність [2].

Середні показники прояву *ніжності* у дітей за оцінюванням учителів становлять: у перших класах – 64% учнів; у других класах – 69%; у третьокласників – 70% учнів. Часті прояви ніжності спостерігаються у 24% першокласників; 19% другокласників та 14,5% третьокласників.

Помірні прояви *співчуття* виявлено у 55% молодших школярів, які навчаються у перших класах; середній рівень співчуття мають 66% другокласників; у 72% третьокласників спостерігаються нормативні показники прояву співчуття. Високий рівень прояву співчуття мають 30% першокласників; 22% учнів других та 13,6% третіх класів.

Загалом отримані результати дослідження свідчать, що більшість молодших школярів схильна переживати і виявляти позитивні емоції. Переживання дітьми таких емоційних станів, як співчуття, ніжність та радість, формує позитивне ставлення до навчального процесу та розвиває здатність дружити та допомагати іншим школярам. У цих учнів формується позитивна мотивація та задоволеність від виконання шкільних завдань та міжособистісної взаємодії. Діти, які найчастіше переживають емоційні стани співчуття,

ніжності та радості, демонструють альтруїстичну поведінку.

Разом із тим діти періодично переживають і негативні емоційні стани, які провокують негативні прояви в особистості.

У перших класах дуже низький прояв *нетерплячості* (0 балів) мають 52% молодших школярів, у 19% спостерігається низький рівень (1 бал) прояву нетерплячості, середній (2 бали) її рівень виявлено у 19% дітей; високий рівень нетерплячості (3 бали) виявляють 4,7%, а дуже високий рівень (4 бали) 4,7% першокласників. Представлені результати в учнів перших класів за шкалою нетерплячості є нормою для розвитку особистості у молодшому шкільному віці. У такому віці у процесі адаптації до умов школи лише починають розвиватися довільні процеси та вольова сфера особистості, що забезпечує у майбутньому формування терпимості як риси характеру.

У других класах отримані такі дані: не проявляється (0 балів) нетерплячість у 33% респондентів, низький її рівень (1 бал) спостерігається ще у 33% другокласників. Середній прояв нетерплячості (2 бали) спостерігається у 26% другокласників, що виявляється у прагненні до самоствердження та деякими неадекватними проявами у поведінці. Високий (3 бали) прояв нетерплячості наявний у 3,8% досліджуваних та дуже високий (4 бали) отримали 2,8% респондентів. Нетерплячість може бути однією із рис характеру дитини, що залежить від типу нервової системи (темпераменту).

У третіх класах нетерплячість не проявляється (0 балів) у 47% дітей; низький рівень (1 бал) нетерплячості мають 25% молодших школярів; середній рівень (2 бали) нетерплячості виявляється у 22% досліджуваних; високий її прояв (3 бали) спостерігається у 3,6% третьокласників та дуже високий (4 бали) рівень ще у 0,9% респондентів. Така властивість формується у тих дітей, у сім'ях яких наявні непослідовність дій та вчинків у ставленні до дітей, відсутність чіткої моделі моральної поведінки або низький рівень моральних цінностей у батьків та негативне ставлення до дитини у родині й у школі.

За шкалою «*плаксивість*» (0 балів) отримали 43% учні перших класів, 53% другокласників та 61% третьокласників. Низький рівень прояву плаксивості (1 бал) виявили у 28%

першокласників, у 30% учнів других класів та у 35% третьокласників. Діти, яким не притаманна плаксивість, характеризуються як впевнені у своїх діях та діяльності, вони швидко звикають до нових обставин, адекватно реагують на критику дорослих та зауваження з боку вчителів. Середній прояв плаксивості (2 бали) у 14% першокласників, у 11% другокласників та у 9% учнів третіх класів. Високий рівень (3 бали) за шкалою «*плаксивість*» спостерігається у 11% першокласників; у 2,8% учнів других класів та у 3,9% дітей, що навчаються в третіх класах. У молодшому шкільному віці виникнення плаксивості спостерігається тоді, коли з дитини насміхаються однолітки, вона не є успішною у навчанні, дорослі ставлять до неї високі вимоги. Плаксивість молодшого школяра може спровокувати перевантаження навчальним процесом (додаткові гуртки та заняття, секції) та емоційна напруга. Переважно це стосується дітей зі слабкою нервовою системою. Учні початкових класів можуть використовувати плач як спосіб досягнення бажаного результату, тобто маніпулювати дорослими.

Дуже високий прояв плаксивості (4 бали) виявлено тільки в учнів перших класів (2,8%) та у другокласників (1,9%). У першокласників дуже високий рівень плаксивості свідчить про те, що діти є чутливими до нових змін у їхньому житті. Їм важко адаптуватися до вимог та правил шкільного життя. В учнів других класів такі результати, можливо, пов'язані з оцінюванням та отриманням перших оцінок за виконання завдань як на уроці, так і під час виконання домашніх вправ та поведінки у школі.

Агресивність у нормі повинна бути у кожної людини. Вона може слугувати способом самозахисту, досягнення мети, відстоювання своїх прав та задоволення своїх бажань. За отриманими даними середній рівень (2 бали) прояву агресивності мають 7,6% першокласників, не проявляється агресивність (0 балів) у 61% досліджуваних перших класів, у 21% дітей, що навчаються у перших класах, низький рівень прояву агресивності (1 бал). У других класах отримані такі дані: не проявляється (0 балів) агресивність у 52% респондентів, низький рівень агресивності (1 бал) у 19% учнів, середній прояв (2 бали) спостерігається у 24% другокласників. Не

проявляється (0 балів) у 28% третьокласників; низький прояв агресивності (1 бал) мають 41% учнів третього класу, а середній рівень (2 бали) у 22% досліджуваних. Відсутність агресивності у дитини характеризується безініціативністю у ситуаціях, невпевненістю у своїх знаннях та невмінням протестувати проти вимог дорослих. Низький рівень агресивності притаманний молодшим школярам, які вміють контролювати свої емоції, адекватно реагують на критику дорослих та відстоюють свою думку та бажання. Середній рівень виявляється у дітей, які добре адаптуються до нових вимог, зацікавлені у здобутті нових знань та досягають успіху в навчальному процесі.

Підвищену агресивність (3 бали) мають 5,7% першокласників; 3,8% другокласників та 8,1% третьокласників. Дуже висока агресивність (4 бали) виявлена тільки в учнів перших класів, що становить 2,8% досліджуваних та у 0,9% дітей, що навчаються у другому класі. Високий та дуже високий рівні агресивності провокують деструктивну форму поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Агресивна дитина розуміє та інтерпретує поведінку оточуючих як ворожу. Підвищення агресивності в учнів початкових класів виражається у формі гніву, тому що першокласники та другокласники є емоційно нестійкими та вразливими. Відсутність дуже високої агресивності в дітей, що навчаються в третіх класах, свідчить про формування довільності емоційної регуляції та розвитку волі та вольових якостей.

Зарозумілість молодших школярів виражається насамперед у демонстративній поведінці. За шкалою «зарозумілість» 0 балів отримали 28% учнів, що навчаються у перших класах; 28,5% другокласників та 18% третьокласників. Низький рівень прояву зарозумілості (1 бал) виявили у 39% першокласників; у 38% учнів других класів та у 50% третьокласників. Відсутня та низька дитяча зарозумілість характеризується адекватною самооцінкою, ініціативністю та дисциплінованістю, організованістю у поведінці. Середній прояв зарозумілості (2 бали) у першокласників становив 26%; у других класах маємо 28% досліджуваних та у 27,2% учнів третіх класів. Такі результати свідчать про самоствердження, вміння відстоювати свою думку. Середній

рівень зарозумілості виявляється у дітей, яких рідко критикують, у яких нечасто виникають конфлікти з батьками. Високий рівень (3 бали) за шкалою «зарозумілість» спостерігається у 5,7% першокласників; у 5,7% учнів других класів та у 3,6% дітей, що навчаються в третіх класах. Дуже високий прояв зарозумілості (4 бали) не виявлено у молодших школярів. Дитяча зарозумілість представлена в переоцінюванні своїх можливостей, неприйнятті думок інших, у демонстративній поведінці. Розвиток зарозумілості залежить від постійної неадекватної похвали та всездозволеності у сім'ї, що спричиняє часту демонстративність щодо однолітків та оточуючих.

Отже, отримані дані за методикою «Оціночна шкала емоційних проявів дитини» свідчать про те, що у більшості молодших школярів спостерігається переживання позитивних емоцій (радість, ніжність, співчуття). Разом із тим у частини з них виявлено тенденцію до негативних емоційних проявів (нетерплячість, зарозумілість, агресивність та ін.), що свідчить про тривожність і невпевненість таких учнів та вимагає проведення з ними корекційно-розвиткової роботи.

Висновки. Узагальнюючи все вищесказане, можна стверджувати, що отримані результати свідчать про важливу роль емоційних станів у формуванні взаємодії із соціальним середовищем у дітей молодшого шкільного віку. Це свідчить про те, що емоційний розвиток та пов'язані з ним процеси регулювання мають вирішальне значення для розуміння виникнення як позитивних, так і негативних емоційних станів у дітей. У процесі проведення дослідження було виявлено, що половина учнів початкових класів проявляють позитивні емоційні стани (радість, ніжність, співчуття), що сприяє успішності у навчанні та адаптації. Також інша частина дітей переживає негативні емоційні стани (нетерплячість, зарозумілість, агресивність), характеризується наявністю нерегульованих негативних емоцій, що викликають значні труднощі у стосунках з батьками, вчителями та однолітками. Тому такі прояви та стани можуть сприяти надмірному емоційному збудженню, яке гальмує свідому інтелектуальну діяльність, тобто динамічні моменти починають переважати над смисловим змістом та вибірковою спрямованістю дії,

та утворює напруження, у разі якого будь-який привід може викликати імпульсивну дію у молодших школярів. Також охарактеризовані негативні емоційні прояви у дітей свідчать про них методів та стратегій емоційного регулювання.

конкуренцію та невміння контролювати свої емоції стосовно життя учнівського колективу.

В подальшому нами планується навчити дітей молодшого шкільного віку конструктив-

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варава, Л.А. Аналіз проблеми категорії «переживання» і компонентів дослідження. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7. Вип. 39. С. 48–56.
2. Гоулман Д. Емоційний інтелект. Київ : Vivat, 2019. 512 с.
3. Ізотова О.І. Емоційна сфера дитини: теорія і практика. Київ : «Академія», 2004. 288 с.
4. Рейковський Я. Експериментальна психологія емоцій. 1979. 438 с.
5. Психологія людини: Л.С. Виготський та сучасна наука : збірник статей / за ред. М.В. Папучі. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. Вип. 1. 127 с.
6. Scott-Parker B. Emotions, behaviour, and the adolescent driver: A literature review. *Transportation Research. Part F: Traffic Psychology and Behaviour*. Vol. 50. October. 2017. P. 1–37.
7. Vikan, A. (2017). Emotion Regulation. / In: A Fast Road to the Study of Emotions, 57–62. Springer : Cham. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-319-52313-2_8.

REFERENCES:

1. Varava, L.A. (2015). Analiz problemy katehorii «perezhyvannia» i komponentiv doslidzhennia. *Aktualni problemy psykhologii* [in Ukrainian].
2. Houlman, D. (2019). *Emotsiinyi intelekt [Emotional intelligence]*. Kyiv: Vivat [in Ukrainian].
3. Izotova, O.I. (2004). *Emotsiina sfera dytyny: Teoriia i praktyka*. Kyiv: «Akademiia», 288 s. [in Ukrainian]
4. Reykovskiy, Ya. (1979). *Eksperymentalna psikhologiya emotsiy. [Experimental psychology of emotions]*. 438 s.
5. Psykholohiia liudyny: L.S. Vyhotskyi ta suchasna nauka (2018): zbirnyk statey / za red. M.V. Papuchi. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia, Vyp. 1. 127 s. [in Ukrainian].
6. Scott-Parker, B. (2017). Emotions, behaviour, and the adolescent driver: A literature review. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*. Vol. 50. October. P. 1–37 [in Dutch].
7. Vikan, A. (2017). Emotion Regulation. In: A Fast Road to the Study of Emotions, 57–62. Springer: Cham. Retrieved from: https://doi.org/10.1007/978-3-319-52313-2_8 [in Norwegian].